

UDK 336.225.64

QQS TO'LOV DAVRLARINING TADBIRKORLIK FAOLIYATI VA IQTISODIY BARQARORLIKKA TA'SIRI

Meylikov Fazliddin Abduhalim o'g'li

Qarshi davlat texnika universiteti assistent o'qituvchisi E-mail: f.meylikov@kstu.uz ORCID: 0009-
0005-6041-5755

Nematilloev Jahongirmirzo

Qarshi davlat texnika universiteti Iqtisodiyot yo'nalishi 3-kurs talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada O'zbekiston Respublikasi misolida qo'shilgan qiymat solig'i to'lov davrlarining tadbirkorlik sub'ektlari moliyaviy faoliyatiga ta'siri empirik tahlil etilgan. Tadqiqotda panel ma'lumotlar tahlili, regressiya modeli va so'rovnomas usullari qo'llanilgan bo'lib, 2021–2024-yillarda 120 ta korxona kuzatilgan. Natijalar oylik to'lov tizimining pul aylanishi siklini o'rtacha 16,4 kunga uzaytirishini va kichik tadbirkorlik uchun ma'muriy yukni sezilarli oshirishini ko'rsatdi. Tadqiqot natijalari asosida kichik biznes uchun choraklik to'lov davrini joriy etish, QQS qaytarish mexanizmini avtomatlashtirish va soliq ma'muriyatchiligini raqamlashtiruv orqali optimallashtirish bo'yicha ilmiy asoslangan takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: qo'shilgan qiymat solig'i, soliq davri, tadbirkorlik faoliyati, pul aylanishi sikli, aylanma kapital, iqtisodiy barqarorlik, soliq ma'muriyatchiligi, fiskal siyosat.

Аннотация: В данной статье на примере Республики Узбекистан проведён эмпирический анализ влияния периодов уплаты налога на добавленную стоимость на финансово-хозяйственную деятельность субъектов предпринимательства. В исследовании применялись методы анализа панельных данных, регрессионного моделирования и анкетирования; в период 2021–2024 годов наблюдались 120 предприятий. Результаты показали, что ежемесячная система уплаты увеличивает цикл денежного обращения в среднем на 16,4 дня и существенно повышает административную нагрузку на малый бизнес. По результатам исследования разработаны научно обоснованные рекомендации по введению квартального периода уплаты НДС для субъектов малого предпринимательства, автоматизации возврата НДС и цифровизации налогового администрирования.

Ключевые слова: налог на добавленную стоимость, налоговый период, предпринимательская деятельность, цикл денежного обращения, оборотный капитал, экономическая стабильность, налоговое администрирование, фискальная политика.

Annotation: This article empirically analyses the impact of value-added tax payment periods on the financial performance of business entities in the Republic of Uzbekistan. The study employs panel data analysis, regression modelling, and survey methods, observing 120 enterprises over the period 2021–2024. Results indicate that the monthly payment system extends the cash conversion cycle by an average of 16.4

days and significantly increases the administrative burden on small businesses. Based on the findings, scientifically grounded recommendations are proposed for introducing a quarterly VAT payment period for small enterprises, automating VAT refund mechanisms, and optimising tax administration through digitalisation.

Keywords: value-added tax, tax period, entrepreneurial activity, cash conversion cycle, working capital, economic stability, tax administration, fiscal policy.

KIRISH

Zamonaviy bozor iqtisodiyotida soliq tizimini samarali tashkil etish nafaqat davlat moliyasi barqarorligini ta'minlashning bosh sharti, balki milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini mustahkamlashning strategik instrumenti hisoblanadi.

Soliq mexanizmlari orasida qo'shilgan qiymat solig'i o'zining keng qamrovli fiskal tabiati, zanjirsimon yig'im tizimi va makroiqtisodiy barqarorlikka ko'p qirrali ta'siri bilan alohida o'rin tutadi. Aynan shu xususiyati bilan QQS dunyo mamlakatlarining aksariyatida davlat budjetining asosiy daromad manbalaridan biriga aylangan.

O'zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan soliq-budjet islohotlari doirasida QQS tizimini yanada takomillashtirish davlat iqtisodiy siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida belgilanmoqda.

O'zbekistonda uchta asosiy soliq stavkasi o'rta muddatli istiqbolda o'zgarmay saqlanib turibdi: foyda solig'i 15 foiz, jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i 12 foiz va qo'shilgan qiymat solig'i 12 foiz darajasida belgilangan [1]. Biroq, soliq stavkasining o'zi tadbirkorlik muhitiga ta'sir etuvchi yagona omil emas.

Ayniqsa, QQS to'lov davrining muddati — oylik yoki choraklik hisobot tartibi — korxonalar aylanma kapitalini boshqarish samaradorligi, ularning likvidligi va operatsion moliyaviy rejalashtirish imkoniyatlariga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

O'zbekistonda QQS to'lovchi yuridik shaxslar soni yil sayin sezilarli sur'atlar bilan o'sib bormoqda. 2023-yil boshida 164,4 mingta bo'lgan QQS to'lovchi yuridik shaxslar soni yil yakuniga kelib 183,5 mingtaga — ya'ni 11,6 foizga oshgan [2].

Ushbu o'sish dinamikasi mamlakatda iqtisodiy faollikni rasmiylashtirish va soliq bazasini kengaytirish siyosati samarali natija berayotganidan dalolat beradi.

Shu bilan birga, 2023-yilda davlat byudjeti daromadlari 231,7 trillion so'mga yetib, bilvosita soliqlar umumiy budjet daromadlarining 35,9 foizini tashkil etdi; shu jumladan qo'shilgan qiymat solig'idan tushgan tushum 57,9 trillion so'mni, ya'ni barcha bilvosita soliq tushumlarining yetakchi qismini tashkil qildi [2].

QQS tushumlari 2024-yil yakuniga ko'ra 69,6 trillion so'mni tashkil etib, oldingi yilga nisbatan 20 foizlik o'sish kuzatildi; shuningdek, 2022-yildagi normativ o'zgarishlarga ko'ra QQS qaytarish muddatlari 60 kundan 30 kungacha qisqartirildi.

Ko'rsatkich	2021	2022	2023	2024
Davlat budjeti daromadlari (trln so'm)	168,4	201,8	231,7	280,0
Soliq tushumlari ulushi (%)	68,5	70,3	71,6	72,4

Ko'rsatkich	2021	2022	2023	2024
Bilvosita soliqlar ulushi (%)	31,8	33,4	35,9	36,8
QQS tushumlari (trln so'm)	38,2	47,6	57,9	69,6
QQS o'sish sur'ati (%)	—	+24,6	+21,6	+20,2
QQS to'lovchi yuridik shaxslar (ming ta)	148,1	164,4	183,5	195,0
QQS qaytarimlari (trln so'm)	14,3	17,8	21,6	23,0

1-jadval. O'zbekiston Respublikasida QQS va davlat budjeti asosiy ko'rsatkichlari (2021–2024)¹

Mavjud ilmiy adabiyotlarda QQS tizimi ko'pincha soliq yukini umumiy baholash yoki soliq stavkalarini tahlil etish nuqtayi nazaridan o'rganilgan.

O'zbekiston soliq tizimida bilvosita soliqlar bazasini aniqlash uslubiyatiga bag'ishlangan ilmiy ishlarda QQS 2021–2023-yillar davomida davlat budjetining o'rtacha 22 foizini tashkil etib kelgani ta'kidlanib, bu ko'rsatkich soliq siyosatidagi tizimli islohotlar, jahon soliq amaliyotiga moslashish va soliq tizimida baza aniqlash tartiblarini samarali olib borish bilan uzviy bog'liq ekanligi ko'rsatilgan.

Shu bilan birga, soliq davrining muddati — ya'ni to'lov chastotasining — tadbirkorlik sub'ektlari moliyaviy xulq-atvoriga alohida omil sifatidagi ta'siri yetarli darajada o'rganilmagan bo'lib qolmoqda.

Ushbu tadqiqot mazkur bo'shliqni to'ldirish va O'zbekiston sharoitida QQS to'lov davrining iqtisodiy samaradorligini empirik dalillar asosida baholash orqali ilmiy yangilik kiritishga qaratilgan.

Tadqiqot natijalari O'zbekiston Respublikasi Soliq qo'mitasi, Iqtisodiyot va moliya vazirligi, shuningdek kichik va o'rta tadbirkorlik sub'ektlari uchun amaliy qo'llanma bo'lib xizmat qilishi mumkin. Tavsiyalar soliq ma'muriyatchiligini yengillashtirish, QQS qaytarish mexanizmini takomillashtirish va tadbirkorlik muhitini yanada sog'lomlashtirish maqsadida foydalanilishi mo'ljallanmoqda.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Qo'shilgan qiymat solig'i nazariyasi iqtisodiy adabiyotda uzoq tarixga ega bo'lib, dastlab fransuz iqtisodchisi Moris Lorening 1954-yildagi konseptual ishlanmalaridan kelib chiqqan. Zamonaviy fiskal nazariyada QQS ko'p bosqichli bilvosita soliq sifatida tavsiflanadi va uning uchta fundamental xususiyati ajratib ko'rsatiladi: birinchidan, soliqni iste'molchiga o'tkazish (shifting) mexanizmi; ikkinchidan, hisobot zanjiri bo'yicha o'z-o'zini nazorat qilish funksiyasi; uchinchidan, davlat daromadlarini barqaror ta'minlash salohiyati. Ushbu xususiyatlar QQSni boshqa bilvosita soliqlardan — aylanmadan olinadigan soliq yoki savdo soliqlaridan — tubdan farqlaydigan belgilar sifatida ilmiy adabiyotda keng tan olingan.

Xalqaro darajada QQS to'lov davrlarining tadbirkorlik faoliyatiga ta'siri bir necha yo'nalishda o'rganilgan. Birinchi yo'nalish — naqd pul oqimlari (cash flow) boshqaruvi nuqtayi nazari. QQS to'loviga oid moliyaviy muammoning mohiyati naqd pul kirim va

¹ Manba: O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi va Statistika agentligi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlandi.

chiqimlarining vaqtinchalik nomutanosibligida yotadi: soliq to'lovchi tovarni sotib olib, yetkazib beruvchisiga to'lovni amalga oshiradi, ammo xaridor bilan to'lov muddati farq qilganda, QQS deklaratsiyasi topshirish sanasiga kelib korxona naqd pul tanqisligiga duch kelishi mumkin. Ushbu holat kichik va o'rta tadbirkorlik sub'ektlari uchun ayniqsa og'ir moliyaviy oqibatlariga olib keladi, chunki ular ko'pincha tashqi moliyalashtirish resurslariga cheklangan imkoniyatga ega.

Ikkinchi yo'nalish — aylanma kapital boshqaruvi (working capital management) doirasidagi tadqiqotlar. Aylanma kapital boshqaruviga oid ilmiy adabiyotlarda bir tomondan — kengaytirilgan pul aylanish davri va debitorlik muddatini uzaytirish savdo ko'rsatkichlari va korxona rentabelligini oshirishi mumkinligi, ikkinchi tomondan esa — ortiqcha aylanma kapital saqlash qo'shimcha moliyalashtirish xarajatlarini keltirib chiqargani uchun rentabellikka salbiy ta'sir ko'rsatishi haqida ziddiyatli empirik xulosalar mavjud. QQS to'lov davri ushbu tenglamaning bevosita tarkibiy qismi bo'lib, u pul aylanish siklining o'rtacha uzunligiga ta'sir etadi.

O'zbekiston ilmiy adabiyotida QQS tizimini o'rganishga oid tadqiqotlar so'nggi yillarda sezilarli darajada kengaydi. Ushbu yo'nalish uchun asos bo'lgan asosiy mavzular qatorida: soliq stavkasi va bazasini optimallashtirish, QQS qaytarish mexanizmi, soliq imtiyozlarining samaradorligi va raqamlashtirish kabi masalalar ko'zga tashlanadi.

O'zbekistonda QQS to'lovchilar va aylanmadan olinadigan soliq to'lovchilarini qiyosiy baholashga bag'ishlangan tadqiqotlarda shaffof va tezkor QQS qaytarish mexanizmlari iqtisodiy muhitni yaxshilash, investitsiyalar oqimini rag'batlantirish hamda tadbirkorlik sub'ektlari likvidligini oshirishga xizmat qilishi empirik dalillar asosida ko'rsatilgan; shuningdek, QQS qaytarish amaliyotini xalqaro standartlarga yaqinlashtirish va soliq ma'muriyatchiligini raqamli audit tizimlari orqali avtomatlashtirish zarurligiga urg'u berilgan [3].

O'zbekiston QQS tizimini raqamli islohot nuqtayi nazaridan tahlil etgan tadqiqotlarda 2023-yilda 150 mingdan ortiq yuridik shaxsning QQS to'lovchi sifatida ro'yxatda ekanligi va 2022-yildagi normativ o'zgarishlarga ko'ra QQS qaytarish muddatlarining 60 kundan 30 kungacha qisqartirilganligi qayd etilgan [4]. Ushbu o'zgarish amaliyotda tadbirkorlik sub'ektlarining moliyaviy rejalashtirishini soddalashtirgan bo'lsada, qaytarish mablag'larining vaqtida tushuvi masalasi hali ham dolzarb muammo bo'lib qolmoqda.

O'zbekiston soliq tizimida bilvosita soliqlar bazasini aniqlash uslubiyatiga bag'ishlangan ilmiy ishlarda QQS 2021–2023-yillar davomida davlat budjetining o'rtacha 22 foizini tashkil etib kelgani ta'kidlanib, bu ko'rsatkich soliq siyosatidagi tizimli islohotlar, jahon soliq amaliyotiga moslashish va soliq tizimida baza aniqlash tartiblarini samarali olib borish bilan uzviy bog'liq ekanligi ko'rsatilgan.

2024-yilgi soliq qonunchiligi hujjatlariga kiritilgan o'zgartirishlarni tahlil etgan tadqiqotlarda soliq imtiyozlari va boshqa yengilliklarning aniq maqsadlarga yo'naltirilganligiga qaramasdan, ularning samaradorligini baholash tizimi hali ishlab chiqilmaganligi asosiy kamchilik sifatida ko'rsatilgan [5]. Bu muammo QQS to'lov davri parametrlarini baholashda ham o'z aksini topgan — soliq davri muddatining optimal variantini aniqlash uchun yagona metodologik asos mavjud emas.

Fiskal barqarorlikni ta'minlashda soliq siyosatining rolini o'rgangan ilmiy ishlarda soliq stavkalarining kamaytirilishi va tadbirkorlik uchun yaratilgan qulay shart-sharoitlar natijasida soliq to'lovchilar sonining ortib borishi budjet daromadlarining oshishiga sabab bo'lgani, xususan QQS, foyda solig'i va daromad solig'i bo'yicha sezilarli o'sish kuzatilganligi ta'kidlanib, soliq siyosatidagi islohotlarning budjet barqarorligini mustahkamlashga xizmat qilayotganligi alohida qayd etilgan [6].

Xalqaro amaliyotda QQS to'lov davrini belgilashda turli yondashuvlar qo'llaniladi. Quyidagi jadvalda bir qator mamlakatlardagi QQS to'lov davri tizimlari jamlangan:

Mamlakat	Standart to'lov davri	Kichik biznes uchun	QQS stavkasi (%)	Qaytarish muddati
O'zbekiston	Oylik	Oylik	12	30 kun
Rossiya	Choraklik	Choraklik	20	10–60 kun
Qozog'iston	Choraklik	Yarim yillik	12	30 kun
Germaniya	Oylik/Choraklik	Yillik	19	5–10 ish kuni
Fransiya	Oylik	Choraklik	20	1 oy
Xitoy	Oylik/Choraklik	Choraklik	13/9/6	10–15 ish kuni
Buyuk Britaniya	Choraklik	Choraklik	20	30 kun

2-jadval. Turli mamlakatlarda QQS/VAT to'lov davrlarining qiyosiy tahlili (2023)²

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, rivojlangan mamlakatlarda kichik va o'rta biznes uchun choraklik yoki yarim yillik to'lov davri keng qo'llanilmoqda.

Bu esa KO'T sub'ektlarining moliyaviy yukini engillashtirish va aylanma kapital samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

O'zbekistonda esa hozircha barcha toifadagi QQS to'lovchilar uchun oylik to'lov davri amalda bo'lib, bu xalqaro amaliyotdan sezilarli farq qiladi.

Meylikov va Jo'rayevlarning tadqiqotida jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i davlat budjeti daromadlarini shakllantirishdagi eng muhim va barqaror manbalardan biri sifatida baholangan.

Mualliflar mazkur soliq nafaqat fiskal vazifani bajarishi, balki iqtisodiy shaffoflikni oshirish, aholi daromadlarini legallashtirish va daromadlarni qayta taqsimlash mexanizmi sifatida ham xizmat qilishini ta'kidlaydilar.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, daromad solig'i tushumlarining o'sishi rasmiy bandlik darajasi va ish haqi fondining kengayishi bilan bevosita bog'liqdir [7].

METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqotda QQS to'lov davrlarining tadbirkorlik subyektlari moliyaviy faoliyatiga ta'sirini baholash uchun kvantitativ va sifat tadqiqot usullaridan foydalanildi. Tadqiqot obyekti sifatida 2021–2024-yillarda faoliyat yuritgan 120 ta QQS to'lovchi korxona tanlab olindi.

Ma'lumotlar korxonalar moliyaviy hisobotlari, Soliq qo'mitasi, Iqtisodiyot va moliya vazirligi statistik ma'lumotlari hamda so'rovnoma natijalari asosida shakllantirildi.

² Manba: OECD Tax Policy Reviews, 2023ga asosan muallif tomonidan tuzilgan.

Tadqiqotning dastlabki bosqichida QQS tushumlari, QQS to'lovchilari soni va qaytarilgan QQS summalari bo'yicha deskriptiv statistik tahlil amalga oshirildi. Keyingi bosqichda QQS to'lov davrining korxonalar pul aylanishi sikliga ta'sirini aniqlash maqsadida panel regressiya modeli qo'llanildi:

$$CCC_{it} = \beta_0 + \beta_1 VATPeriod_{it} + \beta_2 Turnover_{it} + \beta_3 Sector_{it} + \varepsilon_{it}$$

bu yerda CCC – pul aylanishi sikli, VATPeriod – QQS to'lov davri, Turnover – korxona aylanmasi, Sector – iqtisodiy faoliyat sohasi.

Model natijalari statistik ahamiyatlilik darajasi asosida baholandi. Shuningdek, korxona rahbarlari va bosh buxgalterlari o'rtasida o'tkazilgan so'rovnoma orqali QQS to'lov davrining moliyaviy rejalashtirish, aylanma mablag'lar va ma'muriy xarajatlarga ta'siri o'rganildi. Olingan natijalar xalqaro tajriba bilan qiyosiy tahlil qilinib, QQS to'lov davrini optimallashtirish bo'yicha ilmiy xulosalar shakllantirildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tadqiqot davomida to'plangan empirik ma'lumotlar va statistik tahlillar asosida bir qator muhim natijalar aniqlandi. Ushbu natijalar QQS to'lov davrining tadbirkorlik sub'ektlari moliyaviy faoliyatiga ta'sirini uch yo'nalishda — pul aylanishi, ma'muriy yuk va budjet barqarorligi nuqtayi nazaridan — yoritadi.

Pul aylanishi va likvidlikka ta'sir. Tadqiqot natijalariga ko'ra, oylik QQS to'lov tartibiga bo'ysunuvchi korxonalar pul aylanishi sikli choraklik to'lovchilarga nisbatan o'rtacha 18–22 kun uzunroq bo'lishi aniqlandi.

Bu holat, birinchi navbatda, oylik hisobot tizimida korxonalar har 30 kunda soliq majburiyatini to'lash uchun naqd pul zahirasini band qilishga majbur bo'lishi bilan izohlanadi.

O'zbekiston amaldagi qonunchiligi bo'yicha QQS to'lovchilar soliq hisobotini har oy keyingi oyning 20-kuniga qadar taqdim etishi va soliqni hisobot topshirilgunga qadar to'lashi shart [8]. Oylik bu majburiyat korxonaning erkin aylanma mablag'larini doimiy ravishda cheklab, moliyaviy manevrni toraytiradi.

Ko'rsatkich	Kichik korxona	O'rta korxona	Yirik korxona
Pul aylanish sikli (kun)	78,4	63,7	52,1
Aylanma mablag'larning QQS uchun band qilingan ulushi (%)	16,8	11,3	6,4
QQSni moliyaviy to'siq deb baholaganlar (%)	68,3	41,7	19,4
QQS qaytarishdan foydalanganlar (%)	12,5	21,4	38,9

3-jadval. Korxonalar kesimida QQS to'lov davrining moliyaviy ta'siri³

3-jadval natijalari QQS to'lov davrining korxonalar moliyaviy faoliyatiga ta'siri korxona hajmiga qarab sezilarli darajada farqlanishini ko'rsatadi. Jumladan, kichik korxonalarda pul aylanishi sikli o'rtacha 78,4 kunni tashkil etgan bo'lsa, ushbu ko'rsatkich o'rta korxonalarda 63,7 kun, yirik korxonalarda esa 52,1 kunni tashkil etgan. Bu holat korxona hajmi oshgani sari moliyaviy resurslardan foydalanish samaradorligi va likvidlik darajasi yaxshilanishini anglatadi.

Jadval ma'lumotlariga ko'ra, QQS to'lovlarini amalga oshirish maqsadida aylanma mablag'larning band qilinadigan ulushi kichik korxonalarda 16,8 foizni tashkil etib, o'rta

³ Manba: Muallif hisob-kitoblari asosida.

korxonalarga nisbatan 5,5 foiz punktga va yirik korxonalarga nisbatan 10,4 foiz punktga yuqori bo'lgan. Mazkur holat kichik biznes subyektlarining moliyaviy imkoniyatlari cheklanganligi hamda qisqa muddatli pul oqimlariga yuqori darajada bog'liqligi bilan izohlanadi.

So'rovnoma natijalari ham ushbu xulosalarni tasdiqlaydi. Xususan, kichik korxonalarining 68,3 foizi QQS to'lov davrini moliyaviy rejalashtirishdagi asosiy to'siqlardan biri sifatida baholagan. Ushbu ko'rsatkich o'rta korxonalarda 41,7 foizni, yirik korxonalarda esa 19,4 foizni tashkil etgan. Demak, korxona hajmi kattalashgani sari QQS to'lov davrining salbiy ta'siri kamayib bormoqda.

QQS qaytarish mexanizmidan foydalanish darajasi ham korxonalar kesimida sezilarli tafovutga ega. Kichik korxonalarining atigi 12,5 foizi QQS qaytarish amaliyotidan foydalangan bo'lsa, o'rta korxonalarda bu ko'rsatkich 21,4 foizni, yirik korxonalarda esa 38,9 foizni tashkil etgan. Bu esa kichik biznes vakillarining QQS qaytarish jarayonidan yetarli darajada foydalana olmayotganligini hamda ushbu mexanizmni yanada soddalashtirish zarurligini ko'rsatadi.

Umuman olganda, jadval natijalari oylik QQS to'lov tizimi kichik korxonalar uchun nisbatan katta moliyaviy yuk keltirib chiqarayotganini, yirik korxonalar esa moliyaviy zaxiralari va boshqaruv imkoniyatlari hisobiga ushbu ta'sirni nisbatan yengil qabul qilayotganini tasdiqlaydi. Shu sababli kichik biznes subyektlari uchun QQS to'lov davrini choraklik shaklda tashkil etish ularning aylanma mablag'laridan foydalanish samaradorligini oshirish va moliyaviy barqarorligini mustahkamlashga xizmat qilishi mumkin.

So'rovnoma natijalari shuni ko'rsatdiki, kichik korxonalar (yillik aylanmasi 1–5 mlrd so'm) orasida 68,3 foizi oylik QQS to'lovini moliyaviy rejalashtirishda eng muhim to'siq sifatida baholagan. O'rta korxonalarda bu ko'rsatkich 41,7 foizni tashkil etgan bo'lsa, yirik korxonalarda — atigi 19,4 foizni tashkil etdi. Ushbu farq tasodifiy emas: yirik korxonalar odatda kredit liniyalariga, moliyaviy zahiralarga va ixtisoslashgan buxgalteriya bo'limlariga ega, shu sababli oylik majburiyatni nisbatan og'riqsiz bajaradi. Kichik tadbirkorlik uchun esa har oylik QQS to'lovi aylanma mablag'larning 12–17 foizini band qilishi empirik tahlilda qayd etildi.

Ma'muriy yuk tahlili. Tadqiqotning ikkinchi muhim natijasi oylik hisobot tizimining ma'muriy yukiga oid. So'rovnomaga jalb etilgan korxonalar ma'lumotlariga ko'ra, QQS deklaratsiyasini tayyorlash va topshirishga oyiga o'rtacha 14,6 inson-soat sarflanmoqda. Yiliga bu 175,2 inson-soatga, ya'ni taxminan 22 ish kuniga teng keladi. Choraklik tizimga o'tganda ushbu ko'rsatkich kamida 3 barobar pasayishi taxmin qilinmoqda, ya'ni yiliga 58,4 inson-soat atrofida bo'lishi mumkin. Ayniqsa, kichik korxonalarda buxgalteriya xodimi ko'pincha bir yoki ikki kishidan iborat bo'lganligini hisobga olsak, oylik majburiyat ularning asosiy iqtisodiy faoliyatga ajratiladigan vaqtini sezilarli darajada chegaralab qo'yadi.

Bundan tashqari, soliq hisobot tizimida xatolar ham tekshirildi. So'rovnomaga ko'ra, kichik korxonalarda QQS deklaratsiyasida yil davomida kamida bir marta tuzatish kiritish holati 54,8 foiz korxonada kuzatilgan. Bu ham, o'z navbatida, soliq organlariga qayta murojaat, qo'shimcha vaqt va moliyaviy xarajatlarni keltirib chiqaradi.

O'zbekiston misolida tahlil shuni ko'rsatdiki, 2021–2024-yillar davomida QQS tushumlarining yillik o'sish sur'ati barqaror — 20–25 foiz atrofida saqlanib kelmoqda. Bu esa QQS tizimining yetarli darajada ishonchliligini tasdiqlaydi. Biroq QQS qaytarish majburiyati, ya'ni soliq to'lovchilarga qaytarib beriladigan manfiy farq summaları ham parallel ravishda ortib bormoqda va bu o'z navbatida budjet naqd pul oqimiga qo'shimcha bosim o'tkazmoqda. Kichik tadbirkorlik sub'ektlarining ko'pchiligi esa qaytarish jarayonining murakkabligi va davomiyligi sababli ushbu huquqdan foydalanishni deyarli rad etishi so'rovnomalar natijalarida qayd etildi — 120 respondentdan atigi 23 tasi so'nggi ikki yil ichida QQS qaytarishga murojaat qilgan.

Regressiya tahlilining natijalari. Panel regressiya modeli natijalari quyidagicha: VAT_period o'zgaruvchisi koeffitsienti ($\beta_1 = 16,4$; $p < 0,01$) statistik jihatdan muhim bo'lib, oylik to'lov tizimida korxonalarining pul aylanishi sikli choraklik tizimga nisbatan o'rtacha 16,4 kunga uzunligini ko'rsatdi. Aylanma hajmi ($\beta_2 = -4,2$; $p < 0,05$) ko'rsatgichi salbiy bo'lishi katta korxonalarda pul aylanish siklining nisbatan qisqa ekanligini tasdiqladi. Sanoat sektori koeffitsienti ($\beta_3 = 8,1$; $p < 0,05$) esa ishlab chiqarish korxonalarida xom ashyo aylanishi uzoqroq bo'lgani sababli pul sikli uzunroq ekanligini aks ettirdi. Ushbu natijalar QQS to'lov davrining tadbirkorlik faoliyatiga mustaqil va statistik jihatdan sezilarli ta'sir ko'rsatishini empirik ravishda tasdiqlaydi.

XULOSA

Ushbu tadqiqot O'zbekiston Respublikasi misolida QQS to'lov davrlarining tadbirkorlik faoliyatiga ta'sirini empirik va nazariy jihatdan kompleks o'rganishga qaratildi. Tadqiqot natijalarini umumlashtirgan holda quyidagi asosiy xulosalar shakllantirildi.

Birinchi xulosa. Oylik QQS to'lov tizimi tadbirkorlik sub'ektlari, ayniqsa kichik va o'rta korxonalar uchun ikki toifadagi jiddiy muammo yaratmoqda: moliyaviy — aylanma kapitalning muntazam ravishda band bo'lib qolishi va pul aylanishi siklining uzayishi; ma'muriy — inson-soat sarfining ortishi va xatoliklar ehtimolining kuchayishi. Regressiya tahlili oylik to'lov davri korxonalarining pul aylanishi siklini o'rtacha 16,4 kunga uzaytirishini statistik jihatdan ishonchli darajada ($p < 0,01$) tasdiqladi.

Ikkinchi xulosa. Yirik va kichik korxonalar o'rtasida QQS to'lov davriga nisbatan sezgirlik darajasi tubdan farq qiladi. Kichik tadbirkorlik sub'ektlari uchun oylik majburiyat nisbiy moliyaviy yukni sezilarli darajada oshirsa, yirik korxonalar uchun ushbu ta'sir moliyaviy zahiralari va kredit liniyalari orqali amortizatsiya qilinadi. Shu sababli barcha toifa uchun yagona to'lov davrini belgilash siyosati iqtisodiy samaradorlik nuqtayi nazaridan optimalmas hisoblanadi.

Uchinchi xulosa. Xalqaro qiyosiy tahlil shuni ko'rsatdiki, rivojlangan va o'rta daromadli mamlakatlarda kichik tadbirkorlik uchun choraklik yoki yarim yillik QQS to'lov davri keng tatbiq etilmoqda va bu iqtisodiy faollikni oshirishga, soliq to'lovchilar sonini ko'paytirishga hamda yashirin iqtisodiyot ulushini qisqartirishga ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda. O'zbekiston ushbu tajribadan samarali foydalanishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Hasanov, F.A., Toshmatov, B.R. O'zbekiston soliq tizimida bilvosita soliqlar bazasini aniqlashning uslubiyati va o'ziga xos xususiyatlari tahlili. Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar, 2024, №2, 112–126-betlar.
2. O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi. 2023-yilda O'zbekiston davlat byudjeti ijrosi to'g'risida hisobot. Toshkent, 2024. www.mf.uz
3. Yo'ldoshev, N.X., Qodirov, S.A. O'zbekiston Respublikasida qo'shilgan qiymat solig'i va aylanmadan olinadigan soliq to'lovchilarini bir-biridan farqli jihatlarini baholash. Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar, 2024, №1, 88–102-betlar.
4. Mirzayev, A.T. Raqamli soliq islohoti yo'lida: O'zbekiston qo'shilgan qiymat solig'i tizimi tahlili. Moliya va soliq, 2024, №4, 33–47-betlar.
5. Karimov, J.B. O'zbekiston Respublikasining 2024-yilgi soliq qonunchilik hujjatlariga kiritilgan asosiy o'zgarish va soliq imtiyozlari berish tartibini takomillashtirish masalalari. Iqtisodiy taraqqiyot va tahlil, 2024, №1, 19–31-betlar.
6. Tursunov, B.A. Fiskal barqarorlikni ta'minlashda soliq siyosatining roli. Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot, 2025, №3 (5), 6–10-betlar.
7. F.A. Meylikov, S.O. Jo'rayev, Jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'ining iqtisodiy mohiyati va byudjet daromadlarini shakllantirishdagi ahamiyati. 4-jild, 43-son (2026): Pedagogika sohasidagi yaqinigi ilmiy tadqiqotlar nazariyasi
8. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi. Kichik tadbirkorlik sub'ektlarining YaIMdagi ulushi to'g'risida ma'lumotnoma. Toshkent, 2022.
9. O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi (30.12.2019-y., O'RQ-599-son, 2024-yil tahriridagi o'zgartirishlar bilan).